

כבד את אביך ואת אמך

במשפחה הגרעינית נוצרים שלושה סוגי יחסים (דו-סטריים): בין ההורים, בין הילדים להורים, ובין האחאים. אתמקד כאן בצלע השני, העומד במוקד הדיבר החמישי שבפרשת השבוע: "כִּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ", וזאת לא במישור המשפטי, אלא ברבדים הקיומיים העמוקים שבהם.

תרבות זמננו הושפעה באופן מכריע על ידי מפעלו של פרויד. פרויד ניסה לרדת לתהומות היחסים שבין ילדים והוריהם, וחשף את חמדת הבן לאמו, 'תסביך אדיפוס' הנודע, המקנן, לדעתו, בכולנו. השליטה על חמדה זאת ותיעולה, הם, לדבריו, בסיס התרבות. קארל יונג טבע בעקבותיו את הביטוי 'תסביך אֶלְקָטֶר' כדי לציין את התופעה המקבילה, את חמדת הבת לאביה. סיפור אדיפוס, הוא בקווים הכלליים, נחלת הכלל. לא כך אגדת אלקטרה. נדמה לי שמן הראוי להקדיש לה מחשבה שנייה.

אלקטרה והמלט

אגממנון, מלך מיקֵנִי, חוזר מנצח ממלחמת טרויאדה הארוכה, אך נרצח עם שובו, על ידי קליטֶמְנֶסְטֶרָה אשתו ומאהבה אֵיגִיסְטוֹס. אלקטרה בתו מצילה את אחיה הקטן אֹרְסֶטוֹס, ומשלחו. היא עצמה נשארה בצער ובבדידות. שנים עוברות, אורסטס חוזר, והאחים נוקמים את דם אביהם ורוצחים את הבוגדים. שלושת גדולי הטרגדיה היוונית, איסכילוס, סופוקלס ואוריפידס, מתארים בשינויים שונים את הדרמה. הצד השווה שבהם: ייסורי האחים, ושרשרת הנקמה המאיימת להתמשך. אורסטס נרדף על ידי האַריניוֹת, אלות הנקם של המיתולוגיה היוונית.

איך להבין אגדה זאת? אמנם כן, שערי הפירוש לא ננעלים אף פעם. המדרש הפסיכולוגי ראה כאן מקבילה למיתוס אדיפוס. אך אם ניצמד לפשט, תצטייר לפנינו תמונה שונה. בעיני אין ספק, שהטרגדיה של אלקטרה מקבילה לחלוטין לדרמה של המלט. המלך, אביו של המלט, נרצח על ידי דודו קלאודיוס, המשתלט על המלוכה ועל המלכה גרטרוד, אמו. הפעם לא על הבת, אלא על הבן מוטל עול הנקמה. לפנינו שני סיפורים שונים ובהם משהו יסודי, עמוק ובוגר יותר מ"תסביך אדיפוס". הייסורים והנקמה שבמחזות מבטאים את הצער שבסיטואציה הבלתי אפשרית, בה חייבים הבת והבן לקרוע את נאמנותם ואהבתם, ולהמיר כיבוד, יראה ואהבה - בשנאה. אלקטרה, אורסטס והמלט מבטאים דווקא תסביך פוסט-אדיפלי. הם מבטאים את החלום, הרצון, הערגה של הבנים השואפים שההורים יהיו שייכים זה לזה, שלא ייפרדו, שיחזרו לחיות יחדיו, שיאחזו בידיהם זה מכאן וזאת מכאן.

ראובן

גישת הפרשנות הפסיכולוגית מתאימה לדעתי לגישת ה'סוד' בפרשנות היהודית הקלאסית. ביסודה מצויה הטענה שאין המחבר חייב להיות מודע לכל מה שהוא מבטא. הוא כלי בידי מישהו עמוק יותר, גבוה יותר, ואולי קדוש יותר, וה'סוד' נכתב מאליו. סוד מעין זה, קיומו של "תסביך פסוט-אדיפלי" מתגלה, לדעתי, באחת מאגדות חז"ל. בספר 'בראשית' מסופר על מעשה מעין-אדיפלי שהתרחש אחרי מותה של רחל: "וַיְהִי בִּשְׁכֹן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הַהוּא וַיִּלְדָּה רָאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת בִּלְהָה... וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל" (בראשית לה, כב). בשעת מותו מבטא יעקב את כעסו על מעשה זה (מט, ג-ד): "רָאוּבֵן בְּכָרִי אֶתָּה... פָּחַז כַּמִּים אֶל תּוֹתֵר - - כִּי עָלִיתָ מִשְׁכָּבִי אֲבִיךָ אֲזָ חָלַלְתָּ יְצוּעֵי עֲלָה". בדברי הימים (א, ה, א) פורש עונשו של ראובן: "וַיִּבְנֶי רָאוּבֵן בְּכוֹר יִשְׂרָאֵל כִּי הוּא הַבְּכוֹר, וַיִּבְחָלּוּ יְצוּעֵי אֲבִיו בְּתִנָּה בְּכָרְתּוֹ לְבָנֵי יוֹסֵף". בגלל חטאו נתנה הבכורה ליוסף והמלוכה ליהודה.

למרות הדברים הברורים לכאורה, מתארים חז"ל (שבת נה ע"ב) את מעשה ראובן שלא כפשוטו: "רבי שמעון בן אלעזר [רשב"א] אומר... מה אני מקיים "וישכב את בלהה?... עלבון אמו תבע! אמר: "אם אחות אמי [רחל] היתה צרה לאמי, שפחת אחות אמי [בלהה] תהא צרה לאמי?" עמד ובלבל את מצעה". לפי רשב"א, בפעולה של מחאה סמלית, הופך ראובן את המיטה, כדי להחזיר את יעקב לאמו לאה. רוב הקוראים יראו וודאי באגדה זאת ניסיון אפולוגטי כדי להגן על אחד מאבות האומה. לא כך רואה אני אגדה זאת. עבורי, היא מציינת, במודע או לא במודע, טרנספורמציה פסיכולוגית. על היחסים בין ההורים העיבה הטרגדיה הקדומה – החלפת רחל בלאה – שלא יעקב גרם. עם בלהה המצב היה שונה. יהיה מה שיהיה מהות המעשה, מלמד אותנו הסוד שבאגדה, שראובן היה מונע, לא על ידי תאוה או תסביך אדיפלי, אלא על ידי העלבון והכעס, הכאב והאכזבה על כך שאביו עזב את אמו, אף אחרי מותה של רחל. ראובן היה מוכן שבניו יהיו ערבים לשובו של בנימין בן רחל 'צרת אמו', וזאת בגין אהבתו לאביו. אכן, הוא חי את הטרגדיה האיומה של המלט ואלקטרה, הסתירה בין כיבוד אִם לכיבוד אב.

בהבנת זאת למדתי רבות מניתוחיה של אשתי הפסיכולוגית, שהעיזה ליישם את ההבנות של הדינמיקה המשפחתית לביתו של יעקב, אם כי הלכתי בדרך משלי. "ראובן תבע עלבון אמו", אמר רשב"א. ואכן יחס זה היה מורגש כבר במעשיו הקודמים של ראובן (בראשית ל, יד): "וַיִּלְדָּה רָאוּבֵן בְּיָמֵי קִצְיֹר חֲטִים וַיִּמְצָא דוֹדָאִים בְּשָׂדֶה וַיָּבֵא אֹתָם אֶל לָאָה אִמּוֹ". אלה הם הדודאים שהולידו תיאורים אינספור על סגולותיהם המטפחות אהבה ופריז. אינני יודע אם ראובן קרא את "איש הזאב" של פרויד, על כל פנים ברור לי ש"הסצנה הראשונית" של זוג, הייחוד האינטימי שבין אב ואם, היה עבור ראובן לא טראומה אלא חלום מוסרי. את הדודאים קנתה רחל מלאה, אך באופן פרדוקסלי ואירוני, מה"אין-דודאים", נולד יששכר מלאה. היה זה שכרו של ראובן.

ראובן חטא ואיבד את הבכורה. אלא, שלפי חז"ל, לא כבדרמה היוונית, אפשרית התשובה. הוא מתהלך "בשקו ובתעניתו". תשובה זאת תהדהד, לפי חז"ל, בדבריו של אחד

מצאצאיו, הנביא הושע, הקורא (הושע יד, ב). 'שׁוּבָה יִשְׂרָאֵל'. אולם, ממעמקי "תסביך המלט-ראובן", פונה קריאה זאת גם להורים שיבינו את אחריותם המוסרית לסבל הבנים. רק מתוך כך יוכלו הבנים לקיים את ה"ואת" שבעשרת הדברות: "כִּבַּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ".

המיסטיקה של ההורות

מופלא להיווכח איך שדברים אלה באים לידי ביטוי גם בסימבוליקה הקבלית. על פי הקבלה, לתורה, אך גם למציאות כולה, אף למציאות היומיומית, יש משמעות סמלית נסתרת. הטרגיות בה ספוגה המציאות ההיסטורית מבוטאת בדרמה של היחסים שבין הספירות 'מלכות' ו'תפארת'. דרמה זאת מסומלת על ידי האורחות העקלקלות והכואבות בהן מתנהל הקשר שבין הדוד והרעייה, האהוב והאהובה שב'שיר השירים'. יש בין רומיאו ויוליה קבליים אלה, אהבה, זיווג, אך גם אושר מושבת, כבקיום האנושי בכלל. והנה, מעל 'מלכות' ו'תפארת', יש שתי ספירות נוספות: 'חכמה' ו'בינה' המבטאות מדות א-להיות, ויסודות חיי הרוח והתבונה, ומסומלות ב"אבא ואמא". כך קוראים אנו בזוהר (ח"ג קכ ע"א): "אלין אבא ואמא דלא מתפרשן לעלמין" [אלו הם אבא ואמא שאינם נפרדים לעולם]. הקשר בין רעים אהובים אלה הוא המקור למציאות האידיאלית, שכוללת גם מצבים שבהם, לפי הקבלה, הם פונים עורף ולא פנים. מעבר לסערות, הם מתאחדים בנשיקה שבאי-ההפרדות, נשיקה שהבנים חייבים להרגיש.

היהדות הבינה שהחיים הריאליים מסובכים וטרגיים. היא הוסיפה לבית האידיאלי דלת מילוט במקרים של שריפות: הגירושין. ולמרות ראייה מציאותית זאת, היא מצווה לנו, בני תקופה המסרבת לקבל עליה עול, לא להסיר עין מהאידיאל. "כִּבַּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמְךָ", כבדו את תפקידכם להיות אב ואם.